

Lise Togeby

Er vi ved at vænne „os“ til „dem“?

Ændringer i danskernes holdninger til flygtninge og indvandrere, 1993-96

Spørgsmålet om flygtninge og indvandrere er siden begyndelsen af 1980'erne blevet genstand for stadig større opmærksomhed. I de seneste år synes denne opmærksomhed imidlertid at være aftagende. Indvandrerproblemerne er næppe blevet mindre, men vi synes at have vænnet os til, at de findes. Med den aftagende opmærksomhed er fulgt en øget tolerance på både det politiske og økonomiske område, mens der synes at være en stigende bekymring over for de træk i udviklingen, der peger i retningen af et multikulturelt samfund. Artiklen diskuterer på denne baggrund mere generelt, hvordan holdningerne over for flygtninge og indvandrere påvirkes af svingninger i opmærksomheden.

I løbet af 1980'erne kom flygtninge- og indvandrerproblemet for alvor på den politiske dagsorden i Danmark. Fra efteråret 1984 begyndte flygtningetallet at vokse, og nogenlunde samtidig gjorde Fremskridtspartiet i et forsøg på at genskabe 1970'ernes store vælgeropbakning indvandrerspørgsmålet til et hovedtema. De følgende år opstod der stadig nye sager, der kunne bruges til at placere spørgsmålet om indvandrer- og flygtningepolitikken højt på den politiske dagsorden. Resultatet er, at perioden frem til 1993 har været karakteriseret af en stadig stigende opmærksomhed og af en stigende politisering. Flygtninge- og indvandrerpolitikken har mere og mere sat skel mellem de politiske partier (Gaasholt og Togeby, 1995: 130ff).

Når man betragter perioden siden 1993, er der ingen grund til at forvente et brud med den netop beskrevne udvikling. Problemerne med at integrere flygtninge og indvandrere er ikke blevet mindre. Antallet af spontane asylansøgere har i de seneste år - efter den store stigning i 1992 og 1993 med de bosniske krigs-flygtninge - været på samme niveau som i slutningen af 1980'erne, dvs. lidt flere end 5.000 om året. Til gengæld besluttede Folketinget i januar 1995, at de

18.000 bosniere, der opholdt sig i Danmark med en midlertidig opholdstilladelse, skulle have mulighed for at søge asyl og få permanent opholdstilladelse.

Samtidig er det i løbet af 1990'erne i stigende grad blevet åbenbart, at den integrationspolitik, der indtil nu har været ført over for de tidligere fremmedarbejdere og over for flygtningene, ikke har været nogen succes. Til trods for de seneste års økonomiske vækst er det fortsat vanskeligt at skaffe arbejde til velkvalificerede flygtninge. Det er også fortsat vanskeligt at skaffe uddannelsespladser til unge andengenerationsindvandrere - også til dem, der har meget gode dansk kundskaber. På samme måde vidner den stigende kriminalitet blandt andengenerationsindvandrerne om svaghederne i den hidtidige integrationsindsats. Der er ingen grund til at tro, at disse problemer vil løse sig selv.

Der er heller ikke noget, der tyder på, at de „politiske entreprenører“, der bragte problemet på dagsordenen i midten af 1980'erne, har mindsket deres virksomhed. Ud over Fremskridtspartiet søger i dag også Dansk Folkeparti at profilere sig på indvandrermodstanden. I december 1994 skærpede de borgerlige partier tonen over for regeringen ved at kræve en

Lise Togeby

Er vi ved at vænne „os“ til „dem“?

Ændringer i danskernes holdninger til flygtninge og indvandrere, 1993-96

Spørgsmålet om flygtninge og indvandrere er siden begyndelsen af 1980'erne blevet genstand for stadig større opmærksomhed. I de seneste år synes denne opmærksomhed imidlertid at være aftagende. Indvandrerproblemerne er næppe blevet mindre, men vi synes at have vænnet os til, at de findes. Med den aftagende opmærksomhed er fulgt en øget tolerance på både det politiske og økonomiske område, mens der synes at være en stigende bekymring over for de træk i udviklingen, der peger i retningen af et multikulturelt samfund. Artiklen diskuterer på denne baggrund mere generelt, hvordan holdningerne over for flygtninge og indvandrere påvirkes af svingninger i opmærksomheden.

I løbet af 1980'erne kom flygtninge- og indvandrerproblemet for alvor på den politiske dagsorden i Danmark. Fra efteråret 1984 begyndte flygtningetallet at vokse, og nogenlunde samtidig gjorde Fremskridtspartiet i et forsøg på at genskabe 1970'ernes store vælgeropbakning indvandrerspørgsmålet til et hovedtema. De følgende år opstod der stadig nye sager, der kunne bruges til at placere spørgsmålet om indvandrer- og flygtningepolitikken højt på den politiske dagsorden. Resultatet er, at perioden frem til 1993 har været karakteriseret af en stadig stigende opmærksomhed og af en stigende politisering. Flygtninge- og indvandrerpolitikken har mere og mere sat skel mellem de politiske partier (Gaasholt og Togeby, 1995: 130ff).

Når man betragter perioden siden 1993, er der ingen grund til at forvente et brud med den netop beskrevne udvikling. Problemerne med at integrere flygtninge og indvandrere er ikke blevet mindre. Antallet af spontane asylansøgere har i de seneste år - efter den store stigning i 1992 og 1993 med de bosniske krigs-flygtninge - været på samme niveau som i slutningen af 1980'erne, dvs. lidt flere end 5.000 om året. Til gengæld besluttede Folketinget i januar 1995, at de

18.000 bosniere, der opholdt sig i Danmark med en midlertidig opholdstilladelse, skulle have mulighed for at søge asyl og få permanent opholdstilladelse.

Samtidig er det i løbet af 1990'erne i stigende grad blevet åbenbart, at den integrationspolitik, der indtil nu har været ført over for de tidligere fremmedarbejdere og over for flygtningene, ikke har været nogen succes. Til trods for de seneste års økonomiske vækst er det fortsat vanskeligt at skaffe arbejde til velkvalificerede flygtninge. Det er også fortsat vanskeligt at skaffe uddannelsespladser til unge andengenerationsindvandrere - også til dem, der har meget gode dansk-kundskaber. På samme måde vidner den stigende kriminalitet blandt andengenerationsindvandrerne om svaghederne i den hidtidige integrationsindsats. Der er ingen grund til at tro, at disse problemer vil løse sig selv.

Der er heller ikke noget, der tyder på, at de „politiske entreprenører“, der bragte problemet på dagsordenen i midten af 1980'erne, har mindsket deres virksomhed. Ud over Fremskridtspartiet søger i dag også Dansk Folkeparti at profilere sig på indvandrermodstanden. I december 1994 skærpede de borgerlige partier tonen over for regeringen ved at kræve en

udsættelse af tredjebehandlingen af loven om normaliseringen af de bosniske krigsflygtninges forhold. Og Søren Krarup fordømmer stadig forræderiet mod danskheden.

På trods af alt dette ser det ud til, at både opmærksomheden omkring indvandrerspørgsmålet og politiseringen af det er mindsket. Og samtidig synes tolerancen at være svagt stigende.

Det er disse ændringer i opmærksomhed og holdninger, der vil blive præsenteret og diskuteret i denne artikel. Artiklen er en videreførelse af bogen *I syv sind* (Gaasholt og Tøgeby, 1995), som beskriver de holdninger, der prægede den danske befolkning i efteråret 1993. Nogle af de spørgsmål, der blev stillet i forbindelse med survey-undersøgelsen i 1993, er blevet gentaget i to mindre undersøgelser, der blev foretaget henholdsvis i maj-juni 1995 og maj-juni 1996.¹ I forbindelse med alle tre interviewundersøgelser er der også blevet foretaget en registrering af avisartikler.

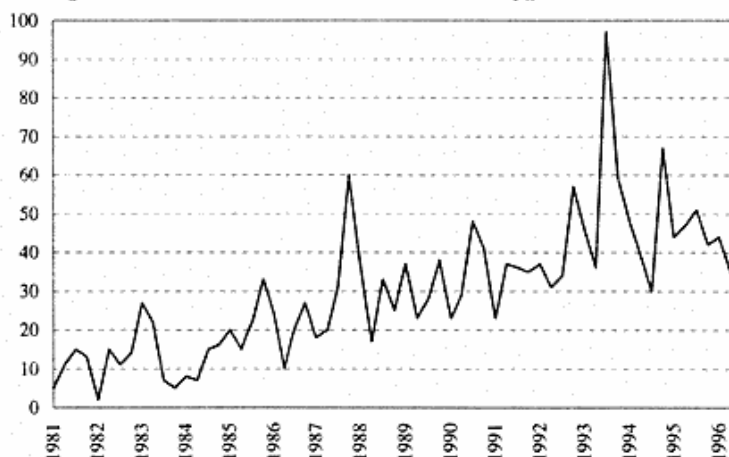
Den ændrede opmærksomhed

Den amerikanske politolog Anthony Downs har formuleret teorien om *the*

issue attention cycle, hvor påstanden er, at selv vigtige sociale problemer kun er i stand til at holde sig højt på den politiske dagsorden for en kort tid, hvorefter de - uanset, om de er kommet nærmere en løsning eller ej - bliver afløst af nye problemer, som ligeledes hurtigt vil blive afløst af atter andre. Forklaringen er, at når folk opdager, hvor vanskeligt og bekosteligt et problem er at løse, vil de reagere på én af tre måder. Nogle vil simpelthen miste tilliden til, at problemet overhovedet lader sig løse. Nogle vil føle sig så truet af tanken om problemet, at de forsøger at fortrænge det. Og endelig er der nogle, som problemet allerede er begyndt at kede. De fleste mennesker vil opleve en blanding af de tre reaktioner. Og samtidig vil der være nye problemer på vej op ad den politiske dagsorden, som kan overtage opmærksomheden (Downs, 1972).

Hidtil har det set ud, som om denne lovmæssighed ikke omfattede indvandrer- og flygtningespørgsmålet i Danmark. Det kunne der være mange grunde til. For det første var der ikke tale om et enkelt problem, men om en sekvens af problemer med hver deres opmærksomhedsskabende kvaliteter. For det andet var der tale om

Figur 1. Antal artikler i Artikelindekset, kvartalsvise opgørelser, 1981-1996

et for de fleste meget synligt problem, idet der langsomt skete en ændring af befolkningens etniske sammensætning. Men med udgangen af 1996 ser det ud til, at *the issue attention cycle* også har indhentet indvandrer- og flygtningespørgsmålet.

Figur 1, som bygger på Dansk Artikelindeks, viser, hvor mange egentlige artikler om flygtninge og indvandreres forhold i Danmark der siden 1981 kvartal for kvartal har været trykt i danske dagblade.² Ud over de periodevise svingninger var der en jævn stigning i antallet af artikler fra 1983 til 1993. Opmærksomheden steg og steg. Til gengæld ser det også ud til, at interessen er toppet i 1993. Der var en kortvarig opblussen af opmærksomheden omkring årsskiftet 1994-95 i forbindelse med konflikten omkring de jugoslaviske krigsflygtninges opholdstilladelser, men generelt synes opmærksomheden for nedadgående. At opmærksomheden topper lige præcis i eftersommeren 1993, kan man undre sig over, da der egentlig ikke hændte noget særligt den sommer. Det samme indtryk af en aftagende opmærksomhed får man imidlertid, når man betragter tabel 1, der for udvalgte år indeholder en mere detaljeret optælling af samtlige artikler og indlæg om emnet i *BT*, *Jyllands-Posten* og *Politiken*. Også her udgør 1993 toppunktet.

Ved optællingen i 1996 blev der kun fundet halvt så mange artikler i de tre

aviser som i 1993, ligesom også antallet af læserbreve er blevet halveret. Og var det ikke, fordi *BT* skiftede chefredaktør midt i optællingsperioden, hvilket øgede læserbrevsmængden i denne avis voldsomt, havde antallet været endnu lavere. I *Jyllands-Posten* var der for eksempel kun 85 læserbreve i den undersøgte tremåneders periode i 1996 mod 234 i 1993. Og en nedgang i læserbrevene er antagelig en god indikator på, at befolkningens opmærksomhed er aftagende. Samtidig viser tabellen imidlertid, at også det, man kan kalde „politiseringen“ af spørgsmålet har været aftagende. Ikke blot blev der trykt færre artikler i 1995 end i 1993 og færre artikler i 1996 end i 1995, men der er også en stadig mindre andel af artiklerne, der vedrører danske politikere. Det drejer sig om 29 pct. i 1996 mod 51 pct. i 1993.

Endelig viser tabel 2 ændringen i de emner, der er blevet omtalt i aviserne de forskellige år. Også her kan den aftagende politisering iagttages. Hvor der i den analyserede periode i 1993 var omkring 900 artikler og indlæg, der handlede om dansk indvandrerpolitik, var tallet i 1996 faldet til omkring 250. Der er også væsentlig færre artikler, der handler om danskeres holdninger til og opførsel over for flygtninge og indvandrere.

Indvandrerpolitikken er stadig et stort emne, men ellers domineres spalterne af

Tabel 1. Udviklingen i pressedækningen 1970-1996 i *BT*, *Jyllands-Posten* og *Politiken*

	1970	1979	1984	1985	1987	1993	1995	1996
Antal artikler og indlæg	309	181	339	1.119	1.026	1.870	1.131	941
Heraf læserbreve	31	37	72	387	434	660	291	297
Heraf ledere	8	2	6	19	29	41	18	6
Procent artikler, hvori politikere omtales	27	35	24	41	46	51	40	29

Kommentar: Optællingen omfatter for hvert af årene kun en tremåneders periode, ikke hele året. I 1993 var det august, september og oktober, i 1995 og 1996 marts, april og maj.

Tabel 2. De emner, der tages op i pressens dækning af indvandrer- og flygtningespørgsmål, *BT, Jyllands-Posten og Politiken*. Antal artikler og indlæg

	1970	1979	1984	1985	1987	1993	1995	1996
Indvandrerpolitik	149	65	74	395	347	895	392	249
Danskernes holdninger og adfærd over for flygtninge og indvandrere	58	31	34	451	219	419	164	156
Indvandringens størrelse og udgifterne i forbindelse hermed	31	16	48	154	168	313	98	69
Bekvemmelighedsflygtninge	0	3	6	46	102	21	24	17
Problemer i asylcentre	0	5	6	97	21	195	16	25
Udvisninger	0	10	1	45	48	58	88	24
Kulturelle problemer: bredt forstået	14	19	7	24	157	179	144	168
Kriminalitet	44	19	158	68	105	181	189	217
Andet	59	19	51	103	113	214	274	196
Antal enheder i alt	309	181	339	1.119	1.026	1.870	1.131	941

de mange historier om kriminalitet. I 1984 var kriminaliteten nok endnu mere dominerende end i 1996, men den gang drejede det sig primært om kriminalitet, der var begået af tilrejsende udlændinge uden egentlig tilknytning til Danmark. I 1996 drejer det sig om kriminalitet begået af herboende udlændinge, herunder af unge andengenerationsindvandrere.

Denne nedgang i pressedækningen afspejler antagelig, at den danske befolkning er ved at vænne sig til, at der eksisterer indvandrere og flygtninge i Danmark, og til at det indimellem skaber problemer. Det virker ikke mere så skræmmende, som det gjorde tidligere.

Holdningsudviklingen 1993 til 1996

Det er rimeligt at forvente, at ændringen i offentlighedens opmærksomhed omkring flygtninge og indvandrere i anden omgang vil øve indflydelse på befolkningens holdninger. Man kan også forvente, at det spiller en rolle, hvis de historier, der bringes i medierne, ændrer karakter.

Hvilke holdningsændringer man kan forvente, kan man ræsonnere sig frem til, hvis man tager udgangspunkt i den teori

om meningsdannelse, der er udviklet af den amerikanske politolog John R. Zaller (1992). Ifølge Zaller er der tre forhold, der har betydning for, hvilke synspunkter folk giver udtryk for, når de bliver interviewet om et eller andet emne - for eksempel om indvandrerpolitikken. Det første er individets grundlæggende holdninger, det andet er dets opmærksomhed over for spørgsmålet, og det tredje er karakteren af de oplysninger om spørgsmålet, som individet er blevet præsenteret for i den forudgående periode.

Af denne teori kan der udledes i hvert fald to forskellige hypoteser om, hvad der på kort sigt kan påvirke befolkningens holdninger. Den ene tager udgangspunkt i, at langt de fleste af de historier, der har været bragt i de danske medier i de seneste ti år, har haft den negative brod vendt mod indvandrerne. Medierne har det med at bringe negative historier, og i de seneste år har indvandrerfjendtlige kredse haft en langt større pressedækning end de indvandrervenlige (jf. Gaasholt og Tøgeby, 1995). Man må derfor også forvente, at en stigende opmærksomhed vil medføre, at holdningerne bliver skærpet, mens en aftagende opmærksomhed vil resultere

i mere tolerante og indvandrervenlige udtalelser. I den konkrete situation må man derfor forvente, at holdningerne generelt er blevet noget mere positive i perioden fra 1993 til 1996.

Den anden hypotese siger, at holdningerne til flygtninge og indvandrere vil være påvirket af det mere konkrete indhold af de historier, der videregives gennem medierne. Fremstiller medierne det stigende antal flygtninge som et truende samfundsproblem, vil specielt holdningerne over for at modtage flere flygtningene blive mere restriktive, sådan som de blev det i efteråret 1986 forud for ændringen af udlændingeloven. Taler politikere og andre opinionsdannere meget om „den muslimske fare“, vil befolkningen i stigende grad frygte, at vi vil miste vores nationale egenart, således som det frygtedes i slutningen af 1980'erne. Man kan derfor også forestille sig, at holdningerne fra 1993 til 1996 i nogen grad vil have ændret sig i takt med de konkrete sager, der i den mellemliggende periode er blevet taget op af medierne.

Man må derfor spørge, om der har været særlige sager, der har haft mediernes bevågenhed i denne periode, og om disse kan tænkes at have påvirket befolkningens holdninger. Det største reelle problem i den forløbne periode har antagelig været spørgsmålet om de bosniske krigsflygtnings midlertidige opholdstilladelser og den efterfølgende indsats for at integrere disse mange nye flygtninge i det danske samfund. Men der er ingen grund til at tro, at dette emne har haft nogen mere konkret indflydelse på holdningerne. Den klart største mediebegivenhed i perioden har været den kampagne med titlen „Godhedens pris“, som *Ekstra-bladet* kørte i foråret 1995, og som underholdt læserne med gamle og nye sager

om udlændinge, der havde udnyttet den gavmilde danske velfærdsstat og snydt de danske myndigheder. Uanset om man købte og læste *Ekstra-bladet* eller ej, blev man dagligt konfronteret med *Ekstra-bladets* spisesedler og *Ekstra-bladets* forsider. Det er rimeligt at tro, at denne kampagne har påvirket danskernes forestillinger om indvandrerne. Endelig må man også forestille sig, at de seneste års megen omtale af indvandrerkriminalitet har påvirket holdningerne.

Vi kan på denne baggrund se på, hvordan holdningerne har udviklet sig fra 1993 over 1995 til 1996. Tabel 3 viser ændringen i det, man i bred forstand kan betegne som tolerance.³ Spørgsmålet er altså, hvorledes vi mener, vi skal behandle flygtninge og indvandrere - både dem, der allerede bor i Danmark, og dem, der ønsker at rejse hertil. Hvis tallet i den sidste kolonne er positivt, er befolkningen blevet mere tolerant siden 1993, og hvis det er negativt, er den blevet mindre tolerant. Tabel 4 viser dernæst ændringen i de stereotype forestillinger, vi på forskellige områder har om de fremmede. Hvis tallet i den sidste kolonne er positivt, har de negative stereotyper fået en større udbredelse, mens forestillingerne er blevet mere positive, hvis tallet er negativt.

Hvis vi først ser på den overordnede udvikling, er holdningerne med nogle få undtagelser, som vi vil vende tilbage til, blevet mere imødekommende og tolerante fra 1993 til 1996. Eksempelvis er også holdningen til at modtage nye flygtninge blevet mere positiv. Hvad de stereotype forestillinger angår, har udviklingen været mere blandet, om end hovedtendensen nok er den samme. Alt i alt har vi således fået bekræftet hypotesen om, at holdningerne bliver mere positive, når befolkningens opmærksomhed omkring spørgsmålet aftager.

Tabel 3. Udviklingen i etnisk tolerance 1993-1995-1996, 18 år og ældre. Procent med tolerante svar blandt dem, der har besvaret spørgsmålet

	1993	1995	1996	1996-1993
Over for yderligere indvandring				
1. „Det er en national opgave at modtage flygtninge og asylansøgere i mindst samme omfang, som vi har gjort de sidste år“ (enig)	53	61	62	9 ***
2. „Vi bør ikke lukke flere indvandrere ind i Danmark“ (uenig)	44	44	44	0
3. Mener du, man bør indføre begrænsninger i flygtninges adgang til Danmark i forhold til, som det er nu? (nej)	29	38	37	8 ***
Over for de herboendes rettigheder: generelt				
4. „Indvandrere bør have den samme ret som almindelige danskere til at protestere mod myndighederne, når de føler sig dårligt behandlet“ (enig)	80	84	90	10 ***
5. Mener du, at flygtninge, der har fået asyl, skal have samme rettigheder som alle andre med hensyn til at søge arbejde, få uddannelsesplads og få sociale ydelser? (ja)	71	80	84	13 ***
6. Indvandrere har i dag stemmeret til kommunalvalget efter 3 års ophold i Danmark. Mener du, dette er det rigtige tidspunkt, for sent, for tidligt eller bør de slet ikke have stemmeret til kommunalvalgene i det hele taget? (for sent eller det rigtige tidspunkt)	40	40	43	3
På det økonomiske område				
7. „Hvis arbejdsløsheden stiger, bør vi tvinge indvandrere til at rejse hjem“ (uenig)	68	72	73	5 **
8. „Hvis der er få jobs, burde arbejdsgiverne foretrække danskere frem for indvandrere“ (uenig)		61	62	(1)
9. „I en arbejdsløshedssituation må det først og fremmest sikres, at danskerne har arbejde“ (uenig)		55	56	(1)
På det kulturelle område				
10. „Indvandrere bør have lov til at bevare deres sprog og kultur“ (enig)	73	83	85	12 ***
11. „Indvandrere må frit kunne forkynde og udøve deres religion i Danmark“ (enig)	56	65	63	7 ***
12. „Udlændinge skal kun kunne få dansk statsborgerskab, når de har lært at opføre sig som danskere“ (uenig)	52	45	42	-10 ***
13. „Indvandrere bør have mulighed for at flytte sammen i kvarterer for herigennem at dyrke og bevare deres kultur“ (enig)		32	26	(-6) ***
14. „Indvandrere må have krav på at få offentlig støtte til undervisning i deres modersmål“ (enig)		32	24	(-8) ***
15. „Indvandrere, der begår handlinger, som fører til fængselsstraf, bør omgående udvises“ (uenig)	19		22	3 *
Over for racistiske grupper				
16. „Også racistiske grupper må have ret til at holde møder og tale for deres synspunkter“ (enig)	62	47	47	-15 ***
N (omtrentligt)	1.675	1.046	1.185	

* Signifikant på 0.05 niveau.

** Signifikant på 0.01 niveau.

*** Signifikant på 0.001 niveau.

Vi kan dernæst se på de konkrete emner, der har været behandlet af pressen i den mellemkommende periode. Den ene var *Ekstrabladets* kampagne om bekvemmelighedsflygtninge og social bedrageri. Allerede i 1993 fandt man på dette område meget negative forestillinger om indvandrere og flygtninge. Og trods den almindelige afmatning i holdningerne, er tilslutningen til netop disse forestillinger vokset (spm. 18 og 19). Det er rimeligt at se dette som et resultat af *Ekstrabladets* kampagne. Derimod synes de mange historier om kriminalitet ikke at have påvirket befolkningen i negativ retning (spm. 15 og 23). Måske skyldes det, at synspunkterne på dette område allerede i

1993 var meget negative, og at en øget negativitet er blevet modvirket af den generelle bevægelse i positiv retning.

Foruden de mange spørgsmål om holdningerne til flygtninge og indvandrere indeholder tabel 3 også et enkelt spørgsmål, der vedrører holdningen til racistiske grupper (spm. 16). Det er faktisk dette spørgsmål, der udviser den største ændring, idet der er sket et skift i mere restriktiv retning på hele 15 procentpoint, hvilket er meget sammenlignet med de holdningsændringer, man normalt kan iagttage (se Page og Shapiro, 1992). Også denne ændring lader sig imidlertid uden videre forklare af de sager, der har været på mediernes dagsorden i den forløbne

Tabel 4. Udviklingen i stereotype forestillinger om indvandrere og flygtninge 1993-1995-1996, 18 år og ældre. Procent med negative stereotyper blandt dem, der har besvaret spørgsmålet

	1993	1995	1996	1996-1993
På det økonomiske område:				
17. „Vi har fået en øget arbejdsløshed her i landet, fordi indvandrerne har taget danskernes arbejde“ (enig)	23	21	20	-3
Mistanke om snyd:				
18. „Når der kommer så mange flygtninge hertil, er det fordi, de vil have del i vores høje levestandard“ (enig)	59	66	66	7 ***
19. „Mange indvandrere er kommet til Danmark for at udnytte vores sociale system“ (enig)	66	70	68	2
På det kulturelle område:				
20. „Der er god grund til at frygte, at muslimerne bliver helt dominerende i Danmark“ (enig)	37		38	1
21. „Indvandringen udgør en alvorlig trussel mod vor nationale egenart“ (enig)	41	44	43	2
22. „Indvandrerne har med deres skikke og vaner gjort vores kultur rigere“ (uenig)	47	38	40	-7 ***
23. „Der følger øget kriminalitet og vold med indvandrere“ (enig)	71		71	0
Racisme:				
24. „Vi må nu engang se i øjnene, at nogle folkeslag er mindre intelligente end andre“ (enig)	42	32	35	-7 ***
25. „Visse racer egner sig dårligt til at leve i et moderne samfund“ (enig)	51	41	46	-5 **
N (omtrentligt)	1.675	1.046	1.185	

* Signifikant på 0.05 niveau.

** Signifikant på 0.01 niveau.

*** Signifikant på 0.01 niveau.

periode. Siden 1994 har der været gentagende sager om nynazistiske grupper. Det startede med problemerne i den lille sønderjyske by Kværns, hvor indbyggerne demonstrerede mod et trykkeri, der var placeret i byen, og fortsatte blandt andet med diskussionen om sendetilladelsen til den nynazistiske radiostation i Greve. I forbindelse med demonstrationerne i Kværns udtalte den daværende justitsminister, at man muligvis skulle stramme racismeparagraffen. Tolerancen over for racistiske og nynazistiske grupper er således, helt som man kunne forvente, blevet mindre som et resultat af den negative opmærksomhed, de har været omgærdet af.

De eneste mere overraskende resultater i de to tabeller er den udvikling i retning af mindre tolerance, der kan iagttages i spørgsmål 12, 13 og 14. Alle tre spørgsmål vedrører tolerance på det kulturelle område. Samtidig fremgår det imidlertid, at det ikke er alle spørgsmål om kulturel tolerance, der har bevæget sig denne vej. De tre spørgsmål, der har bevæget sig i negativ retning, og hvor tolerancen samtidig relativt set er meget lav, har det tilfælles, at de aktualiserer problemet om Danmarks udvikling i retning af et multikulturelt samfund. Det drejer sig om, om vi skal acceptere en koncentration af fremmede etniske grupper i bestemte boligkvarterer, om det danske samfund økonomisk skal støtte undervisningen i indvandrernes modersmål, og om hvilke krav om overtagelse af en dansk kultur og livsform, vi må stille til indvandrere, før de kan blive danske statsborgere. Det drejer sig kort sagt om, hvorvidt vi vil ligestille andre etniske kulturer med den danske. De to spørgsmål om kulturel tolerance, der har bevæget sig i takt med de andre tolerancespørgsmål, drejer sig snarere om den enkeltes individuelle rettigheder. Religionsfrihed er be-

slægtet med ytringsfrihed, og begge dele hører til de liberale principper om individets rettigheder, som er sikret i den danske grundlov. Ideen om et multikulturelt samfund går imidlertid langt videre, idet man her ligestiller ikke blot enkelt-individer, men etniske grupper. Man kan således godt diskutere, om etnisk tolerance nødvendigvis må indebære en accept af et multikulturelt samfund. De tre spørgsmål, hvor svarene er blevet mere intolerante, går næppe ind til kernen af begrebet om et multikulturelt samfund, men de giver associationer i den retning.

Det ser således ud til, at perioden fra 1993 har været præget af en øget accept af tilstedeværelsen af flygtninge og indvandrere i Danmark og en øget accept af, at de skal have de samme politiske og økonomiske rettigheder som danske statsborgere. Men samtidig har perioden været præget af en stadig klarere afvisning af, at denne tilstedeværelse indebærer, at de fremmede kulturer skal ligestilles med den danske. Vi accepterer de fremmedes tilstedeværelse i Danmark, men lægger samtidig mere vægt på, at det danske sprog og den danske kultur skal have en fortrinsstilling.

Holdningsudviklingen på lang sigt

Om nogle af de spørgsmål, der er behandlet i tabel 3 og 4, gælder, at de har været stillet så tidligt som i begyndelsen af 1970'erne, mens andre har været stillet siden midten af 1980'erne. Det er således muligt også at sige noget om holdningsudviklingen på langt sigt, nemlig over hele den periode, hvor der har eksisteret et indvandrerproblem i Danmark.

Tager vi igen udgangspunkt i John Zallers teori om meningsdannelse (1992), vil forventningen være, at opfattelser, der bliver målt flere gange over en længere

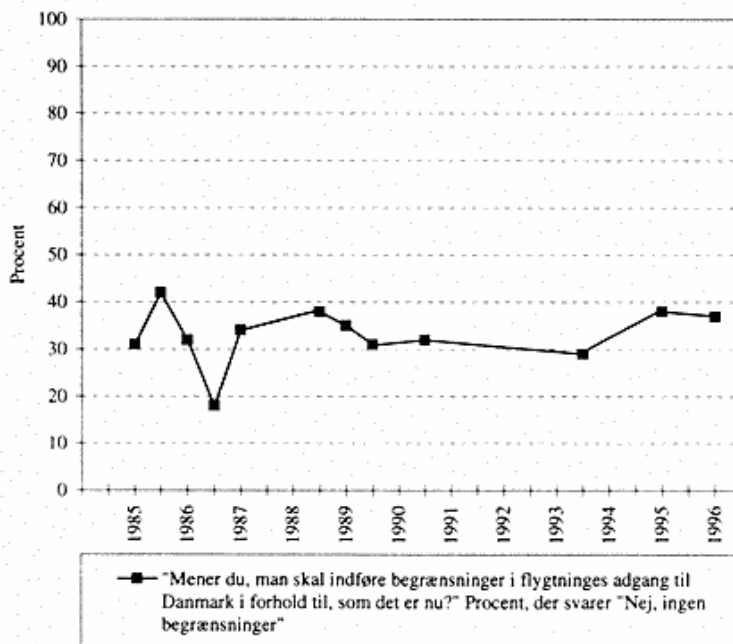
periode, midt i al den øjeblikksbestemte variation vil vise en betydelig stabilitet. Man må nemlig forvente, at det i så fald vil være individets mere grundlæggende holdninger og værdier, der slår igennem. Undersøgelser af opinionens udvikling i USA har da også vist, at langt de fleste spørgsmål er præget af en forbløffende stabilitet. På nogle områder er der sket ændringer, for eksempel som et resultat af langsomme, men grundlæggende sociale ændringer så som en stigning i uddannelsesniveaet, mobilitet mellem nord- og sydstaterne eller kvinders ændrede rolle i samfundet. Der er også sket holdningsændringer som et resultat af afgørende økonomiske eller politiske begivenheder, som depressionen i 1930'erne, Vietnamkrigen eller borgerretslovgivningen. Men det er undtagelsen mere end reglen (Page og Shapiro, 1992). Der er ingen grund til at tro, at udviklingen i Danmark har været meget anderledes.

De fleste af de spørgsmål, der indgår i denne artikel, har kun været stillet et

par gange forud for 1993. Vi har således oplysninger, der dækker over en længere periode, men vi har for hvert spørgsmål kun oplysninger om forholdsvis få tidspunkter. Et enkelt spørgsmål har dog med en meget begrænset variation i formuleringen⁴ været stillet regelmæssigt over en lang periode. Det drejer sig om spørgsmålet: „Mener du, man skal indføre begrænsninger i flygtninges adgang til Danmark i forhold til, som det er nu?“ Spørgsmålet blev stillet af Gallup første gang i januar 1985, da den nye flygtningebølge netop var startet, og det er siden blevet stillet 11 gange, sidst i maj/juni 1996.

Det fremgår af figur 2, at svarene på spørgsmålet, set over den forholdsvis lange periode, udviser en betydelig stabilitet. Der er nogle relativt store udsving lige i begyndelsen af perioden, da problemet var nyt og bekymringerne for udviklingen måske større. Meget negative holdninger er målt i efteråret 1986, da flygtningetallet accelererede stærkt, lige før Folketinget strammede udlændinge-

Figur 2. Holdning til yderligere indvandring. Procent positive

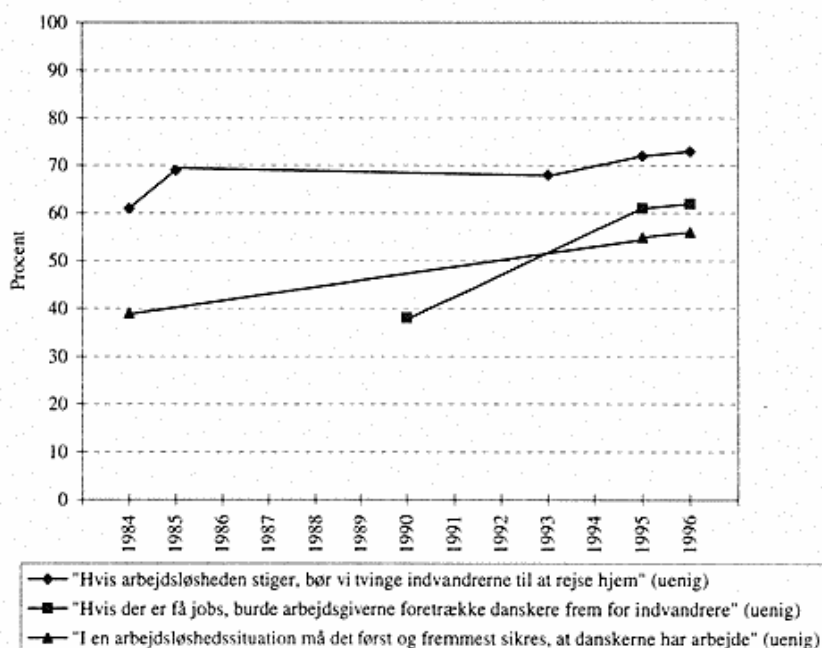
loven. De mest positive holdninger er til gengæld målt i sensommeren 1985, umiddelbart efter at Danmark for første gang havde oplevet, at en større gruppe unge danskere havde foretaget et voldeligt overfald på flygtninge. Det foregik i Kalundborg. Men siden synes holdningerne at have stabiliseret sig, idet omkring to tredjedele af befolkningen til stadighed mener, at udlændingeloven bør strammes.

Vi kan derefter se på holdningerne over for de flygtninge og indvandrere, som allerede bor i Danmark. Her viser figur 3 udviklingen i tolerancen på det arbejdsmæssige område. De tre spørgsmål er hver for sig ikke blevet stillet så mange gange, men tilsammen dækker de perioden fra 1984.⁵ Alle tre kurver har en stigende tendens. Man overfortolker næppe resultaterne, hvis man siger, at den danske befolkning i stigende grad har accepteret, at indvandrere vil forblive i Danmark, og at de derfor også må have de samme rettigheder på arbejdsmarkedet som indfødte danskere. Eventuelt kan

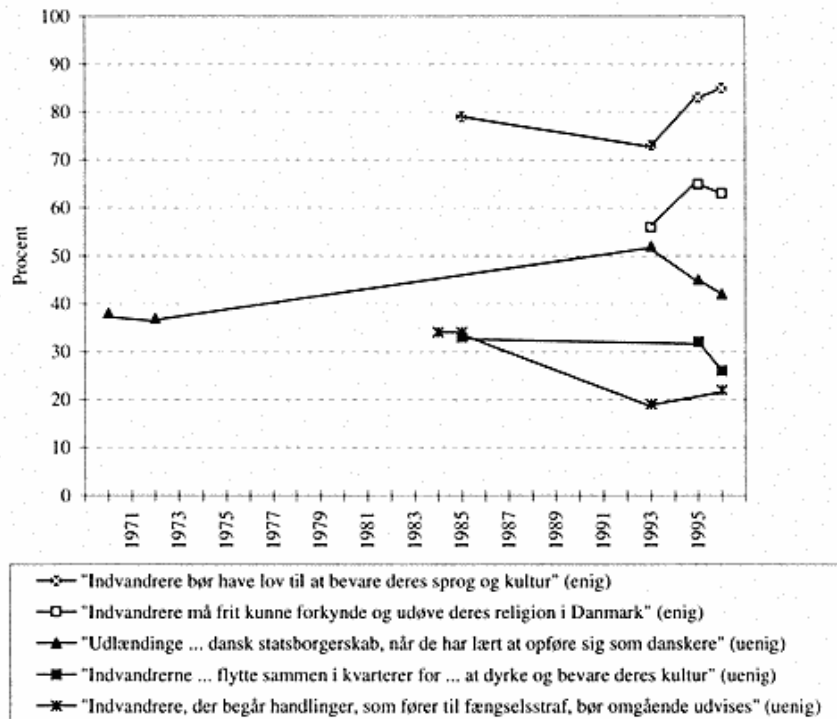
man se denne ændring i holdninger som et resultat af, at både regeringen og fagbevægelsen i den senere tid har interesseret sig meget for dette spørgsmål, hvilket har ført til, at man i juni 1996 gennemførte en lov om forbud mod forskelsbehandling på arbejdsmarkedet.

Mere kompleks synes udviklingen på det kulturelle område at være, bortset fra, at stabiliteten måske også her er det mest fremherskende træk (figur 4). For at kunne foretage en pålidelig tolkning af udviklingen kunne man også her have ønsket, at kurverne indeholdt flere punkter. Til gengæld er der for et enkelt spørgsmåls vedkommende oplysninger tilbage til begyndelsen af 1970'erne.⁶ Koncetrerer vi os om dette, nemlig spørgsmålet om tildeling af statsborgerskab, vil man se, at tolerancen har været stigende fra 1972 til 1993, men at hele denne stigning stort set er sat over styr efter 1993. Disse resultater skal ses på baggrund af, at der i den periode, der dækkes af figuren, er sket en ganske betydelig stigning

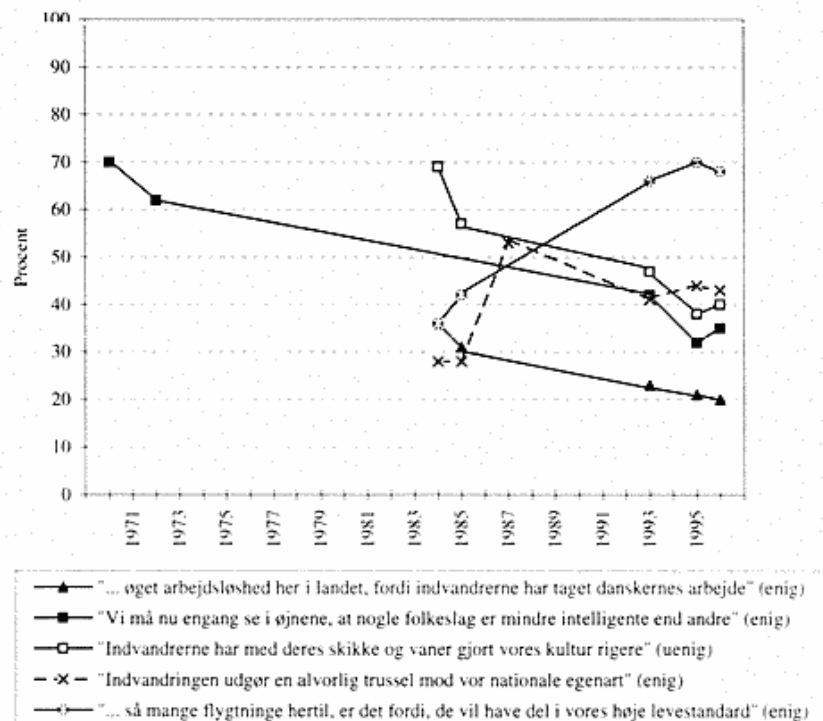
Figur 3. Tolerance på det arbejdsmæssige område. Procent med tolerante holdninger

Figur 4. Tolerance på det kulturelle område. Procent med tolerante holdninger

Figur 5. Stereotype forestillinger. Procent med negative forestillinger

i den danske befolknings uddannelsesniveau. Holdningsændringen fra 1970 til 1993 kan faktisk fuldstændig forklares af den øgede uddannelse. Man finder helt de samme holdninger i 1970 og 1993 i grupper, der har det samme uddannelsesniveau - der er blot flere, der har fået en langvarig uddannelse (jf. Gaasholt og Tøgeby, 1995: 117). Men uddannelsesniveaet har ikke ændret sig fra 1993 til 1996. Dette betyder, at blandt mennesker med samme uddannelse er holdningerne mere afvisende i 1996 end i 1970, men fordi uddannelsesniveaet er steget i mellemtiden, er holdningen for befolkningen som helhed nogenlunde den samme. Også dette kan tolkes som et tegn på, at der er en stigende bekymring over muligheden for et multikulturelt samfund.

Umiddelbart kan det forekomme endnu mere indviklet at få mening i de mange krydsende kurver i figur 5, der viser tilslutningen til forskellige stereotype forestillinger om andre etniske grupper. Her er det dog muligt at identificere en forholdsvis klar struktur. Først kan man imidlertid konstatere, at disse stereotype forestillinger synes at svinge stærkere end synet på, hvorledes man skal opføre sig over for flygtninge og indvandrere.

Man vil dernæst kunne se, at nogle af de negative forestillinger med tiden har mistet deres betydning. Det gælder forestillingen om, at nogle folkeslag er mindre intelligente end andre, og det gælder forestillingen om, at indvandrere har øget arbejdsløsheden. Omvendt kan man iagttage, at stadig flere tilslutter sig forestillingen om, at flygtningene blot kommer for at få del i vores høje levestandard. I slutningen af 1980'erne blev der også stadig flere, der mente, at indvandringen udgjorde en alvorlig trussel mod vores nationale egenart. Siden er der imidlertid, hvad dette spørgsmål angår, sket

det samme som med de andre spørgsmål, nemlig at tilslutningen har været svagt aftagende.

Mønsteret ser ud til at være, at der i forbindelse med en stærk medieinteresse sker en voldsom stigning i tilslutningen til bestemte forestillinger, men at den gradvis mindskes, når medieopmærksomheden er ophørt. Kort fortalt ser det ud til, at fordømmenes sum er nogenlunde uforandret, men at det konkrete indhold skifter. Hvilke af de negative forestillinger, der på et bestemt tidspunkt er mest fremtrædende synes at afhænge af de konkrete historier, som fortælles i medierne.

Mere interessant er derfor udviklingen i tolerancen. Set over en længere periode har holdningen til at modtage nye flygtninge været ret stabil, og udsvingene er også blevet mindre og mindre. Dette gælder i en vis forstand for alle sider af tolerancen, men måske er der samtidig en svag tendens til, at vores tolerance på det politiske og økonomiske område er stigende, mens tolerancen på det kulturelle område er faldende. Vi er stadig mere bekymrede for, at det stigende antal udlændinge skal føre til et multikulturelt samfund. Begge udviklingstræk kan ses som et resultat af, at vi er ved at vænne os til de fremmedes tilstedeværelse.

Den aftagende konsistens

Det var et karakteristisk træk ved den undersøgelse, der blev gennemført i 1993, at der var en stærk sammenhæng mellem sverene på stort set alle spørgsmål, der blev stillet vedrørende flygtninge og indvandrere. Det gjaldt for tolerance-spørgsmålene, uanset om tolerancen vedrørte modtagelsen af nye flygtninge eller de indvandrere, der gennem mange år havde opholdt sig i landet. Og det gjaldt uanset, om tolerancen vedrørte politiske, økono-

Tabel 5. Resultaterne fra en „principal component“ analyse af de samme fem spørgsmål i fem forskellige undersøgelser, 18 - 80 år. Factor Matrix Scores

	1984	1985	1993	1995	1996
7. Hvis arbejdsløsheden stiger, bør vi tvinge indvandrerne til at rejse hjem	.54	.75	.76	.72	.74
17. Vi har fået en øget arbejdsløshed her i landet, fordi indvandrerne har taget danskernes arbejde	.65	.71	.63	.67	.68
19. Mange indvandrere er kommet til Danmark for at udnytte vores sociale system	.61	.70	.69	.61	.65
21. Indvandringen udgør en alvorlig trussel mod vor nationale egenart	.65	.68	.79	.76	.78
22. Indvandrerne har med deres skikke og vaner gjort vores kultur rigere	-.64	-.58	-.71	-.69	-.68
Procent forklaret varians	39	47	52	48	50
N	1106	1164	1411	872	901

Kommentar: I alle undersøgelserne er de fem variable blevet dikotomiseret forud for faktoranalysen. Dette skyldes, at der i 1984 og 1985 er en midterkategori, „hverken eller“, mens dette ikke er tilfældet de øvrige år. Personer med blot et enkelt „ved ikke“-svar er holdt uden for analysen.

miske eller kulturelle spørgsmål. Der var også en stærk sammenhæng mellem fordomme og tolerance.

Det er rimeligt at forestille sig, at den store opmærksomhed om spørgsmålet i efteråret 1993 har været med til at skabe den høje grad af konsistens. Det er almindelig kendt, at holdningskonsistensen stiger med stigende opmærksomhed og interesse (Festinger, 1957; Rosenberg et al., 1960; Nie og Andersen, 1974). Man må derfor også forvente, at holdningskonsistensen er mindre både før og efter, end den er i 1993, hvor befolkningens opmærksomhed var på sit højeste.

Dette kan vises på flere måder. I tabel 5 er vist resultaterne fra en såkaldt *Principal Component* faktoranalyse, der er gennemført for fem spørgsmål, der alle er stillet i forbindelse med de fem undersøgelser i 1984, 1985, 1993, 1995 og 1996. Tabellen viser for det første for hvert enkelt spørgsmål sammenhængen med en hypotetisk bagvedliggende fælles faktor, for det andet hvor stor en del af de fem spørgsmåls samlede varians, der kan forklares af denne faktor. Koefficien-

terne, der er en slags korrelationskoefficienter, kan variere mellem 1 og -1, hvor 0 angiver, at der ingen sammenhæng er, og hvor sammenhængen stiger med stigende numerisk værdi af koefficienten. Tabellen viser - som man kunne forvente - at sammenhængene var svagest i 1984 og stærkest i 1993, mens sammenhængene i 1985, 1995 og 1996 er noget svagere end i 1993.

En tilsvarende konklusion kan uddrages af tabel 6, der dog kun bygger på de tre seneste undersøgelser, og som viser sammenhængen mellem tolerancen over for yderligere indvandring og de tidligere viste forestillinger om flygtninge og indvandrere. Man kan sige, at tabellen fortæller, i hvilket omfang fordomme og modvilje omsættes i intolerance. Tabel 6 viser altså, at sammenhængen mellem fordomme og tolerance var stærkere i 1993 end i 1995 og 1996. Den viser også, at det er de koefficienter, der var højest i 1993, der er blevet reduceret mest i de næste to undersøgelser. Den stærkeste sammenhæng med tolerancen havde i 1993 spørgsmålene om bekvemmelig-

Tabel 6. Sammenhængen mellem holdningen til yderligere indvandring³⁾ og konkrete stereotype forestillinger. 18 - 80 år. Ustandardiserede regressionskoefficienter

	1993	1995	1996
17. „Vi har fået en øget arbejdsløshed her i landet, fordi indvandrerne har taget danskernes arbejde“	.45	.46	.46
18. „Når der kommer så mange flygtninge hertil, er det fordi, de vil have del i vores høje levestandard“	.61	.54	.51
19. „Mange indvandrere er kommet til Danmark for at udnytte vores sociale system“	.67	.60	.60
20. „Der er god grund til at frygte, at muslimerne bliver helt dominerende i Danmark“	.52		.48
21. „Indvandringen udgør en alvorlig trussel mod vor nationale egenart“	.58	.50	.52
22. „Indvandrerne har med deres skikke og vaner gjort vores kultur rigere“	.59	.50	.48
23. „Der følger øget kriminalitet og vold med indvandrere“	.56		.50
24. „Vi må nu engang se i øjnene, at nogle folkeslag er mindre intelligente end andre“	.36	.36	.37
25. „Visse racer egner sig dårligt til at leve i et moderne samfund“	.43	.40	.43
R ² (de syv spørgsmål, der optræder i alle tre undersøgelser)	.55	.48	.47

a) Indeks, der er konstrueret på grund af spørgsmål 1, 2 og 3.

hedsflygtninge og om misbrug af det sociale system, og derefter kom spørgsmålene om de kulturelle problemer. Som det er fremgået, var det også disse forestillinger, der var mest udbredt og højest på dagsordenen i 1993. Men det er altså også disse spørgsmåls betydningen for tolerancen, der er svækket i 1995 og 1996. De stærke sammenhænge i 1993 var tydeligvis et resultat af den store medieopmærksomhed.

Specielt interessant er udviklingen med hensyn til spørgsmålet om bekvemmelighedsflygtninge. Det er tidligere af tabel 4 fremgået, at *Ekstrabladets* kampagne antagelig betød, at flere fik den opfattelse, at flygtningene kun kom for at få del i vores høje levestandard, og at indvandrerne blot var kommet for at udnytte vores sociale system, men samtidig betyder disse holdninger altså mindre for folks tolerance. For nogle er det blot en konventionel form for „viden“, som ikke spiller nogen større rolle for deres holdninger og vurderinger. Man har vænnet sig

til, at sådan er det, men tillægger det ikke større betydning. Så selv om fordommene egentlig ikke er mindsket noget videre siden 1993, er tolerancen over for nye flygtninge øget, idet sammenhængen mellem fordomme og tolerance er mindsket.

Alt i alt er det blevet bekræftet, at holdningskonsistensen svinger med den kollektive opmærksomhed omkring spørgsmålet, og at holdningskonsistensen derfor også var usædvanlig høj i 1993.

Sociale og politiske variationer i holdningerne

Der findes i dag en forholdsvis sikker viden om, hvilke grupper i det danske samfund, der er positive over for flygtninge og indvandrere, og hvilke der er negative: De højt uddannede er mere positivt indstillede end de lavt uddannede, de yngre er mere positivt indstillet end de ældre, hovedstadens indbyggere er mere positivt indstillet end dem, der bor på landet, og endelig er venstrefløjspartiernes vælgere

Tabel 7. Etnocentrismens^{a)} sammenhæng med alder, køn, uddannelse, urbanisering og partivalg. 18 - 80 år. Procent med ikke-etnocentriske holdninger

	1984		1985		1993		1995		1996		
	Ukontr.	Kontr. ^{b)}	Ukontr.	Kontr. ^{b)}	Ukontr.	Kontr. ^{b)}	Ukontr.	Kontr. ^{b)}	Ukontr.	Kontr. ^{b)}	
Alle	41		49		43		46		45		
20-29 år	46		56		52		52		58		
30-39 år	49		61		57		62		57		
40-49 år	44		51		49		47		48		
50-59 år	38		36		30		41		39		
60-69 år	29		33		27		24		27		
70-79 år	16		31		21		26		17		
eta		.25		.26		.30		.30		.33	
Mænd	42		50		41		47		47		
Kvinder	40		48		45		44		43		
eta		.05		.04		.04		.04		.05	
Folkeskole	28	28	31	32	21	25	20	23	20	23	
9.-10. klasse	43	42	55	54	43	42	45	45	48	47	
Stud./HF	76	77	84	81	74	71	76	74	71	68	
eta/beta		.37	.35	.39	.43	.37	.46	.41	.43	.39	
Kbh. og Frd.berg	41	36	58	55	57	52	63	54	70	57	
Hovedstadsomr.	43	41	61	54	47	44	55	51	45	44	
Store byer	46	44	50	49	47	44	50	46	44	43	
Mindre byer	42	44	35	39	46	44	46	47	49	52	
Småbyer	41	43	47	49	39	40	38	43	41	42	
Land	36	38	42	46	33	39	35	43	41	43	
eta/beta		.08	.08	.16	.08	.18	.10	.19	.08	.15	.09
SF og Enhedslisten					73	64	72	62			
Det rad. Venstre					56	51	71	59			
Socialdemokratiet					50	54	43	49			
Venstre					31	31	47	47			
De konservative					41	40	38	38			
Fremskridtspartiet					9	15	(14)	(23)			
eta/beta					.31	.25	.29	.20			

a) Etnocentrisme er målt ved hjælp af et indeks, der bygger på de fem spørgsmål fra tabel 5. Indekset er derpå dikotomiseret, således at personer med højst et etnocentrisk svar bliver klassificeret som „ikke-etnocentriske“. Eta/beta koefficienterne er dog beregnet på de ikke-dikotomiserede variable. Personer med mere end et enkelt „ved ikke“-svar er holdt uden for beregningerne.

b) Uddannelse er kontrolleret for køn, alder og urbanisering, urbanisering for køn, alder og uddannelse, partivalg for køn, alder og urbanisering (MCA-analyse).

( ) angiver, at beregningen i dette tilfælde kun bygger på 22 personer.

mere positivt indstillet end højrefløjspartierne. Det bekræftes af tabel 7.

Det interessante er imidlertid, om der er sket ændringer enten på kort eller på langt sigt i de enkelte faktorer forklaringssevne. Er det muligt at identificere nedslag af den svingende opmærksomhed, og er det muligt at se konsekvenserne af den gradvise tilvænnning til indvandrere? Helt generelt må man nok for-

vente, at ligesom en stigende opmærksomhed har øget holdningskonsistensen, vil en stigende opmærksomhed og politisering øge sammenhængen mellem holdningerne og forklaringsfaktorerne. Forestillingen om en gradvis tilvænnning kan imidlertid på visse punkter give anledning til anderledes forventninger.

Der er fem spørgsmål om holdninger til indvandrere, som blev stillet allerede i

undersøgelserne fra 1984 og 1985, og som er blevet gentaget i 1993, 1995 og 1996. I alle fem undersøgelser er sammenhængen mellem spørgsmålene så god, at det giver mening at slå dem sammen til et indeks for noget, man kan kalde etnocentrisme (jf. tabel 5). Tabel 7 viser dette indeks' sammenhæng med alder, køn, skoleuddannelse, bopælskommunens urbaniseringsgrad og partivalg.

Imidlertid kan man forestille sig, at den indbyrdes sammenhæng mellem disse faktorer kan sløre billedet af den enkelte faktors forklaringskraft. Eksempelvis adskiller beboerne i landkommunerne og i hovedstaden sig fra hinanden, hvad uddannelse og alder angår. En del af urbaniseringens tilsyneladende effekt skyldes måske derfor, at folk på landet er ældre og dårligere uddannet end folk i København. Der kan således være tale om en skinsammenhæng. For at undersøge, om dette er tilfældet, er der i tabellen kontrolleret for de faktorer, der ligger bag ved eller på samme niveau i kausalkæden. For urbaniseringens vedkommende viser 2. kolonne sammenhængens styrke, når man har fjernet effekten af alder, køn og uddannelse. Nogle gange kan det være lidt vanskeligt at overskue udviklingen i procenttallene, blandt andet fordi etnocentrismen svinger fra år til år. Tabellen angiver derfor også sammenhængens styrke ved hjælp af eta/beta-koefficienter. Vi kan nu se på forklaringsfaktorerne én for én.

Hvis det er rigtigt, at der i det danske samfund er sket en gradvis tilvæning til fremmede etniske grupper, må man forvente, at forskellen mellem aldersgrupperne er stigende. De unge er som regel mere bevægelige, og deres holdninger påvirkes mere af de ting, der sker omkring dem (Svensson, 1984). Man kan derfor forestille sig, at det kun er de yngre generationer, der har vænnet sig til de frem-

medes tilstedeværelse. Tabellens resultater er i overensstemmelse med denne forventning. Sammenhængen mellem alder og etnocentrisme er stigende fra midten af 1980'erne til midten af 1990'erne. I øvrigt skyldes en stor del af alderens sammenhæng med etnocentrismen, at de ældre generationer har en kortere skoleuddannelse.

Uddannelse er den sociale egenskab, der i alle hidtidige undersøgelser har haft den stærkeste sammenhæng med etnocentrisme og intolerance. Sådan er det stadigvæk. Hvad årsagerne er til uddannelsens store betydning, findes der imidlertid mange meninger om. Antagelig er det et samspil af flere ting. For det første foregår der gennem uddannelsen en indlæring af tolerante normer, for det andet er de lavtuddannede mere fremmedgjorte over for det politiske system end andre, og endelig giver en længere uddannelse bedre forudsætninger for en kritisk bearbejdning af de mængder af informationer, som man modtager fra medierne.

Hvad ændringer i uddannelsens betydning angår, vil forventningen på denne baggrund være, at betydningen stiger i takt med, at opmærksomheden om flygtninge og indvandrere stiger. Dette svarer ikke helt til tabellens resultater. Dels er der ikke megen forskel på uddannelsens betydning de forskellige år, dels ses den stærkeste sammenhæng i 1995 og ikke i 1993. Måske skyldes den stærke uddannelsessammenhæng i 1995, at undersøgelsen foregik i direkte forlængelse af *Ekstrabladets* kampagne om "Godhedens pris". Så selv om den generelle opmærksomhed var mindre i 1995 end i 1993, var opmærksomheden i 1995 nok stærkt præget af netop denne kampagne. Og ifølge teorien skulle de højtuddannede have det største modstandskraft over for en sådan kampagne.

Flygtninge og indvandrere er ikke tilfældigt spredt ud over landet, men er koncentreret i hovedstadsområdet og i de store provinsbyer. Derimod bor der ikke mange udlændinge i landkommuner og småbyer. Til gengæld er der i de seneste år flere steder blevet placeret et asylcenter. Hvis man i Danmark gradvis har vænnet sig til de etniske minoriteter, må man forvente, at denne tilvænnning først og fremmest er sket i områder, hvor man har lang tids erfaring med at have dem boende. Samtidig må man forvente, at en stor medieopmærksomhed øger forskellen mellem de geografiske områder, idet modstandskraften mod mediernes historier antagelig er større, hvor også erfaringsgrundlaget er større.

Resultaterne passer med disse forventninger. Mens man i 1970'erne så, at etnocentrismen var større på landet end i byerne, var holdningerne i Københavnsområdet i 1984 forholdsvis negative sammenlignet med resten af landet. En rimelig forklaring herpå er, at det var her, de fleste indvandrere havde bosat sig, og at de fremmedes tilstedeværelse havde en negativ effekt (Blum, 1986). Men med tiden synes københavnere at have vænnet sig til de fremmede. Sammenlignet med resten af landet er holdningerne blevet stadig mere positive. I 1990'erne finder man de mest negative holdninger på landet og i småbyerne, hvor erfaringerne endnu er forholdsvis nye (som i København i 1984), eller hvor forestillingerne kun bygger på, hvad man kan læse i avisen eller se i fjernsynet.

Hvad endelig partivalget angår, er forventningen naturligvis, at sammenhængen svinger i takt med politiseringen, således at den er stærk i perioder med en høj politisering af flygtninge- og indvandrerspørgsmålet og svagere med en mindre politisering. Tabellen viser da også,

at sammenhængen mellem etnocentrisme og partivalg var stærkere i 1993, hvor politiseringen ifølge avisanalyserne var meget stor, end i 1995, hvor politiseringen var mindre (jf. tabel 1 og 2). Hertil kan føjes, at analyser af data fra 1970'erne stort set ingen forskelle giver mellem de forskellige vælgergruppers holdninger. Ved en undersøgelse i 1972 var det faktisk Det konservative Folkepartis vælgere, der havde de mest positive holdninger (Togeby, 1996). De nuværende forskelle mellem vælgergrupperne er opstået som et resultat af 1980'ernes politisering af flygtningespørgsmålet. Sammenhængen mellem partivalg og etnocentrisme synes således bestemt af arten og omfanget af partiernes politisering af spørgsmålet. Når en aftagende opmærksomhed medfører en aftagende politisering, svækkes derfor også sammenhængen mellem partivalg og etnocentrisme.

Den beskrevne store bevægelighed i relationen mellem partivalg og etnocentrisme står i modsætning til den store stabilitet i etnocentrismens sammenhæng med de sociale faktorer. Der er altid en stærk sammenhæng med uddannelse, en stærk sammenhæng med alder, en noget svagere sammenhæng med urbanisering og ingen sammenhæng med køn. De variationer, der forekommer i sammenhængenes styrke, kan dels forklares af kortsigtede svingninger i opmærksomheden, dels af en mere langsigtet tilvænnning til de fremmedes tilstedeværelse.

Man kan vænne sig til meget!

Som ovenfor antydtes, synes den af Anthony Downs beskrevne *issue attention cycle* at have indhentet også indvandrer- og flygtningepolitikken. Trods problemets uformindskede størrelse synes befolkningens opmærksomhed at være fal-

dende. Også politiseringen er aftagende. Vi er ved at vænne os til, at der i Danmark bor etniske grupper, der ved deres udseende og vaner adskiller sig fra almindelige danskere. Vi synes måske ikke, at det er nogen behagelig udvikling, men vi er på den anden side heller ikke så bekymrede for, hvad fremtiden vil bringe. Under alle omstændigheder skal der stadig mere til for at bringe gemytterne i kog.

Den gradvise tilvænnning og den aftagende opmærksomhed har også øvet indflydelse på holdningerne. Holdningsudsvingene er i dag mindre end tidligere, og i de seneste år er der sket en svag stigning i tolerancen. Det gælder både vores holdning over for nye flygtninge og vores holdning til indvandrernes politiske og økonomiske rettigheder. Med erkendelsen af, at de etniske minoriteter vil vedblive at være en del af den danske hverdag, er også fulgt en erkendelse af nødvendigheden af at integrere indvandrere og flygtninge på arbejdsmarkedet. Til gengæld kan man iagttage en stigende bekymring for, om Danmark er ved at udvikle sig til et multikulturelt samfund. Vi accepterer, at de fremmede er her, men de skal helst blive som danske.

Samtidig har den aftagende opmærksomhed betydet, at holdningerne differentieres mere, og at de negative fordomme ikke automatisk omsættes i afvisning og intolerance. Endelig har den aftagende politisering af spørgsmålet i medierne betydet, at befolkningens holdninger i mindre grad varierer med partivalget.

Det er rimeligt at se denne udvikling som et udslag af, at den danske befolkning er ved at vænne sig til, at Danmark har et indvandrerproblem. Vi erkender, at problemet vil vedblive at eksistere og er ved at opgive troen på, at der findes nemme løsninger. På mange måder minder dette om udviklingen i vores syn på ar-

bejdsløshedsproblemet. Da arbejdsløsheden begyndte at vokse i midten af 1970'erne, var der i starten stor opstandelse og stor foretagsomhed. Men i takt med, at arbejdsløsheden yderligere steg, blev opmærksomheden omkring de arbejdsløse mindre og mindre. Der er åbenbart, som Anthony Downs hævder, grænser for, hvor længe man kan have opmærksomheden rettet mod et enkelt problem. Man synes at kunne vænne sig til hvad som helst - i hvert fald både til arbejdsløsheden og til indvandrerne.

At opmærksomheden og ophidselsen omkring indvandrerproblemet gradvis tager af, efterhånden som man vænner sig til det, er i god overensstemmelse med, hvad man ved om, hvordan forskellige lande reagerede på den pludselige stigning i flygtningestrømmen i midten af 1980'erne. Reaktionen var voldsomere i Europa, der ikke havde de store erfaringer med indvandrere, end i USA og Canada, der havde omfattende traditioner for at modtage og integrere nye etniske grupper. I Nordamerika medførte flygtningestrømmen ikke de samme udbrud af højreekstremistiske aktiviteter som i Europa, og i almindelighed har spørgsmålet været mindre politiseret end i Europa (Hoskin, 1991). I Nordamerika havde man for længe siden vænnet sig til en etnisk mangfoldighed. Til gengæld står spørgsmålet om det multikulturelle samfund i dag på dagsordenen både i USA og i Canada (Citrin et al., 1994).

Noter

1. Hele projektet er finansieret af Statens Samfundsvidenskabelige Forskningsråd. Undersøgelsen fra 1993 er grundigt beskrevet i *17 syv sind* (Gaasholt og Tøgeby, 1995). Social-

- forskningsinstituttet har stået for den praktiske gennemførelse af dataindsamlingen. Undersøgelsen blev gennemført ved besøgsinterviews, svarprocenten var 70. Socialforskningsinstituttet har også stået for dataindsamlingen ved begge de to nye undersøgelser. Ved disse er der blevet anvendt telefoninterviews, og svarprocenterne har været henholdsvis 72 og 78.
2. Det drejer sig om *Berlingske Tidende*, *Børsen*, *Det fri Aktuelt*, *Information*, *Jyllands-Posten*, *Kristeligt Dagblad*, *Politiken* og *Weekendavisen*.
  3. Man kan diskutere om alle disse spørgsmål måler tolerance. I *I syv sind* afgrænses indledningsvis et mere snævert begreb om tolerance, som af spørgsmålene i tabel 3 kun omfatter nr. 4, 5, 6, 7, 10, 11 og 12. For alle spørgsmålene i gåseøjne har svaralternativerne været „helt enig“, „delvis enig“, „delvis uenig“ og „helt uenig“. Derudover har der været mulighed for at svare „ved ikke“.
  4. Oprindelig lød spørgsmålet: „Man har længe diskuteret, om Danmark skulle begrænse antallet af flygtninge. Hvad er din mening? Mener du, man skal indføre begrænsninger i adgangen for politiske flygtninge i forhold til, som det er nu?“
  5. Spørgsmålet, der er stillet både i 1984 og 1985, er hentet fra Socialforskningsinstituttets undersøgelse (Körmendi, 1986). Spørgsmålet, der er stillet i 1984, er hentet fra Jacques Blums undersøgelse (1986). Og spørgsmålet, der er stillet i 1990, er hentet fra Peter Gundelach og Ole Riis' undersøgelse (Gundelach, 1992). Bortset fra Jacques Blums undersøgelse er alle undersøgelser tilgængelige gennem Dansk Data Arkiv.
  6. Oplysningerne fra 1970 og 1972 er fra to undersøgelser af henholdsvis udenrigspolitiske holdninger og folkeafstemningen om tilslutningen til Fællesmarkedet, der er foretaget af medarbejdere ved Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet. De to undersøgelser er tilgængelige gennem Dansk Data Arkiv.
- Citrin, Jack, Ernst B. Haas, Christopher Muste og Beth Reingold (1994). "Is American Nationalism Changing? Implications for Foreign Policy", *International Studies Quarterly*, vol. 38, pp. 1-31.
- Downs, Anthony (1972). „Up and Down with Ecology: The Issue Attention Cycle“, *Public Interest*, vol. 28, pp. 38-50.
- Festinger, Leon (1957). *Theory of Cognitive Dissonance*, Evanstone, Ill.: Row Peterson.
- Gaasholt, Øystein og Lise Tøgeby (1995). *I syv sind*, Århus: Forlaget Politica.
- Gundelach, Peter (1992). „Danskernes intolerance“, *Dansk Sociologi*, vol. 1, nr. 2, pp. 4-22.
- Hoskin, Marilyn (1991). *New Immigrants and Democratic Society. Minority Integration in Western Democracies*, New York: Praeger.
- Körmendi, Eszter (1986). *Os og de andre. Danskernes holdninger til indvandrere og flygtninge*. Publikation nr. 153, København: Socialforskningsinstituttet.
- Nie, Norman H. with Kristi Andersen (1974). „Mass Belief Systems Revisited: Political Change and Attitude Structure“, *Journal of Politics*, vol. 36, pp. 540-587.
- Page, Benjamin I. og Robert Y. Shapiro (1992). *The Rational Public. Fifty Years of Trends in American Policy Preferences*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Rosenberg, Morris *et al.* (1960). *Attitude Organisation and Change*, New Haven: Yale University Press.
- Svensson, Palle (1984). „De unge - en ny vælgergruppe?“, pp. 229-245 i Jørgen Elklit og Ole Tønsgaard (red.), *Valg og vælgeradfærd. Studier i dansk politik*, Århus: Forlaget Politica.
- Tøgeby, Lise (1996). „Politisering og holdningsdannelse. Danskernes holdninger til EU og til indvandrere som eksempel“, Paper præsenteret ved den nordiske statskundskabskonference i Helsinki, august 1996.
- Zaller, John R. (1992). *The Nature and Origins of Mass Opinion*, Cambridge: Cambridge University Press.

Litteraturliste

- Blum, Jacques (1986). *Splinten i øjet - Om danskernes forhold til de fremmede*, Århus: Stavnsager.

- forskningsinstituttet har stået for den praktiske gennemførelse af dataindsamlingen. Undersøgelsen blev gennemført ved besøgsinterviews, svarprocenten var 70. Socialforskningsinstituttet har også stået for dataindsamlingen ved begge de to nye undersøgelser. Ved disse er der blevet anvendt telefoninterviews, og svarprocenterne har været henholdsvis 72 og 78.
2. Det drejer sig om *Berlingske Tidende*, *Børsen*, *Det fri Aktuelt*, *Information*, *Jyllands-Posten*, *Kristeligt Dagblad*, *Politiken* og *Weekendavisen*.
  3. Man kan diskutere om alle disse spørgsmål måler tolerance. I *I syv sind* afgrænses indledningsvis et mere snævert begreb om tolerance, som af spørgsmålene i tabel 3 kun omfatter nr. 4, 5, 6, 7, 10, 11 og 12. For alle spørgsmålene i gåseøjne har svaralternativerne været „helt enig“, „delvis enig“, „delvis uenig“ og „helt uenig“. Derudover har der været mulighed for at svare „ved ikke“.
  4. Oprindelig lød spørgsmålet: „Man har længe diskuteret, om Danmark skulle begrænse antallet af flygtninge. Hvad er din mening? Mener du, man skal indføre begrænsninger i adgangen for politiske flygtninge i forhold til, som det er nu?“
  5. Spørgsmålet, der er stillet både i 1984 og 1985, er hentet fra Socialforskningsinstituttets undersøgelse (Körmendi, 1986). Spørgsmålet, der er stillet i 1984, er hentet fra Jacques Blums undersøgelse (1986). Og spørgsmålet, der er stillet i 1990, er hentet fra Peter Gundelach og Ole Riis' undersøgelse (Gundelach, 1992). Bortset fra Jacques Blums undersøgelse er alle undersøgelser tilgængelige gennem Dansk Data Arkiv.
  6. Oplysningerne fra 1970 og 1972 er fra to undersøgelser af henholdsvis udenrigspolitiske holdninger og folkeafstemningen om tilslutningen til Fællesmarkedet, der er foretaget af medarbejdere ved Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet. De to undersøgelser er tilgængelige gennem Dansk Data Arkiv.
- Citrin, Jack, Ernst B. Haas, Christopher Muste og Beth Reingold (1994). "Is American Nationalism Changing? Implications for Foreign Policy", *International Studies Quarterly*, vol. 38, pp. 1-31.
- Downs, Anthony (1972). „Up and Down with Ecology: The Issue Attention Cycle“, *Public Interest*, vol. 28, pp. 38-50.
- Festinger, Leon (1957). *Theory of Cognitive Dissonance*, Evanstone, Ill.: Row Peterson.
- Gaasholt, Øystein og Lise Tøgeby (1995). *I syv sind*, Århus: Forlaget Politica.
- Gundelach, Peter (1992). „Danskernes intolerance“, *Dansk Sociologi*, vol. 1, nr. 2, pp. 4-22.
- Hoskin, Marilyn (1991). *New Immigrants and Democratic Society. Minority Integration in Western Democracies*, New York: Praeger.
- Körmendi, Eszter (1986). *Os og de andre. Danskernes holdninger til indvandrere og flygtninge*. Publikation nr. 153, København: Socialforskningsinstituttet.
- Nie, Norman H. with Kristi Andersen (1974). „Mass Belief Systems Revisited: Political Change and Attitude Structure“, *Journal of Politics*, vol. 36, pp. 540-587.
- Page, Benjamin I. og Robert Y. Shapiro (1992). *The Rational Public. Fifty Years of Trends in American Policy Preferences*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Rosenberg, Morris *et al.* (1960). *Attitude Organisation and Change*, New Haven: Yale University Press.
- Svensson, Palle (1984). „De unge - en ny vælgergruppe?“, pp. 229-245 i Jørgen Elklit og Ole Tønsgaard (red.), *Valg og vælgeradfærd. Studier i dansk politik*, Århus: Forlaget Politica.
- Tøgeby, Lise (1996). „Politisering og holdningsdannelse. Danskernes holdninger til EU og til indvandrere som eksempel“, Paper præsenteret ved den nordiske statskundskabskonference i Helsinki, august 1996.
- Zaller, John R. (1992). *The Nature and Origins of Mass Opinion*, Cambridge: Cambridge University Press.

Litteraturliste

- Blum, Jacques (1986). *Splinten i øjet - Om danskernes forhold til de fremmede*, Århus: Stavnsager.